ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժան հոգւով մեռեալ մարմնով կենդան՝ սուտանուն Շամլու տրուպ գրիչս, հողիկ կոխան՝ որ լոկ անուանս չեմ արժան։ Ոբք հանդիպիք սմա կարդալով կամ տեսանելով անմեղադիր լերուք զի կարիքս իմ այսչափ էր։ Ի հայրապետութեան Յակոբ կաթողիկոսին եւ ի առաջնորդութեան որ բազում նեղութիւնս եւ զաշխատանս կրեաց ի ձեռն պարտատիրաց վանօրէից։ Զոր եւ սա ոչ էր լեալ առաջնորդ քար ի քարի վերայ ոչ էր մնացեալ...։ Ի խնդրոյ հաւատարիմ եւ աստուածապաշտ բարեմիտ եւ իմաստուն առն Հողդաբացի խոճա Ովանէսին, որ ի միտս ունելով զաստուածային հրամանն որ ասէ երանի որ ունիցի յիշատակ ի Սիոն եւ ընտանեակ Յերուսաղէմ, քանզի ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց եւ ետ յիշատակ ի սուրբ Նշանին սուրբ Աստուածածնին սուրբ Կարապետին եւ Գետարգել սուրբ Հայրապետին, չունի ոք իշխանութիւն ծախելոյ կամ ի գրանէ սրբոցս հանելոյ...։ Արդ երես անկեալ աղաչեմ զձեզ հայրք եւ եղբայրք որ լիս սրտիս յիշէք ի Տէր զդծողս եւ զստացողս զխոճա Ովանէսն եւ զկենակիցն զԸՌահանն, եւ զորդիքն հանգուցեալ ի Քրիստոս Վրդանէսն, Սիմաւոն եւ զայլսն, զդստերսն Ուստխանն, Եղիսաբէթն, Մանուշն եւ զԹորվանտա. զծնողքն Առաքելն որ մականուամբ Ղուլախսուզ ասեն, եւ զմայրն Պակիխանն, զմեծ պապն մահտեսի Մանուկն, զկինն Ծովինարն, մահտեսի Սարգիսն եւ կինն Դուսացին եւ զՅակոբն, զհաւրբուրն, Կուլզատան, զԹարթիպն եւ զԹամամն, զքոյրն Շահզատան, եւ զՊապն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն զկենդանիսն եւ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, որոյ յիշատակն աւրհնեալ եղիցի ամէն։ Այլ եւ զմիջնորդ եղեալսն յիշեսջիք ի Տէր որ (յ)արաժամ խրատ տայր ստացողի գրոցս. քանզի յերկար եղեւ աւարտումն սորա. որ բարի ատեայ եւ որմնացանն սատանայ հանապազ զչարն խորհելով կամէր զբարին խափանել եւ խաղաղարարն եւ (եթէ) միջնորդն մեր մահտեսի տէր Ովանէսն Հողդարցի չէր ի մէջ գծողիս եւ ստացողիս, ոչ ստանային զսա...»։

116.

ԺԱՄԱԳԻՐՔ

?

ԹՈՒՂԹՔ 137 (= 274 էջք)։ — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 8½×6×3½ սանտ.։ — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասին։ — ՏՈՂՔ 15։ — ՆԻՒԹ՝ թուղթ։ — ԿԱԶՄ՝ կաշեփայտ։ — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՑ ՊԱՀՊԱՆԱԿՔ՝ չկան։ — ՀԱՆԴԱՄԱՆՔ՝ տեղ տեղ թացութենէն եղծուած։ — ՂԵՐՆԱԳԻՐՔ՝ կարմիր։ — ԳԻՐ՝ քոլոր։ — ՍԿԶԲՆԱՏԱՌՔ՝ պարզ։ — ԳՐԻՉ ԵՒՆ՝ անծանօթ։ — ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ 1–150 էջք ժամագիրք. 151 ցվեցէջ խորհրդատետր։

Մատեանս է՝ ժամագիրք եւ խորհրդաբեր։

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(Շարունակելի։)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՒԼԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ Բ.

69Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

Գլուխ Բ.

Լուկուլլոս Տիգրանակերտի առջեւ։

(Շարունակութիւն)։

7.

Նորագոյն մատենագրութիւնք ճակատամարտիս մասին։

Յառաջ քան Տիգրանակերտի պաշարման վերադառնալս, կ'ուզէի հոս քանի մը խօսք եւս՝ հնախօսէ պատմագիրներէ ոմանց այն նիւթին վրայ գրած ուսումնասիրութեանցը նուիրել։

Առաջին անգամ Դրումանն էր, որ իւր *Պատմութիւն Հռոմայ*[1], ընդարձակ գործին մէջ, ճակատամարտիս ճշգրիտ նկարագրութիւնը տուաւ։ Անոր նկարագրութիւնն իմինէս այնու միայն կը տարբերի, որ նա եւս՝ ինչպէս Ապպիանոս, կ'ընդունի Լուկուլլոսի աղեսերու վրայ յարձակելով զանոնք հետեւակազօրաց վրայ նետած ըլլալուն պարագան, որ միջոցին անոր թեթեւաշէն այրուձին կեղծ փախուստի դիմելով, հայ զրահաւոր հեծելագունդերն իրենց դիրքերէն դուրս հրապուրել պիտի աշխատէր։ Աղեսերու վրայ եղած յարձակման մը մասին իմ վարկածս արդէն բացատրած եմ վերեւ, Ապպիանոսի նկարագրութեան քննութեանս առթիւ։ Այժմ ես պիտի ընդդիմախօսեմ այն ենթադրութեան, որուն համաձայն Լուկուլլոս հրամայած կ'ըլլայ՝ զրահաւոր հեծելագունդերն իրենց դիրքերէն դուրս հրապուրել։

Ապպիանոսի նկարագրածին համեմատ հարկ է ընդունիլ, որ, եթէ Լուկուլլոս իրապէս կրցած էր՝ իւր համեմատաբար սակաւաձեռն ձիաւորներուն միջոցաւ, իրագործել այդպիսի հնարք մը, նոյնին հետապնդումը վիճակած ըլլալու էր հայ թեթեւաշէն հեծելագունդին՝ եւ ոչ թէ զրահաւոր հեծելազօրաց։ Սակայն կարելի է թէ Լու-

1 Drumann, Geschichte Roms, Band IV. էջ 147 ff.

կուլլոս, եթէ աղխերը նկատի չառնուին, միայն զրահաւոր հեծեալներու վրայ յարձակած ըլլայ, որոնք իրենց ծանրութեամբը շատ ալ չէին տարբերեր աղխերու պահպանութեան յատկացուած գունդերէն։ Հայ հետեւակազօրաց վրայ խնալէ, անշուշտ, պէտք էր զգուշանալ Լուկուլլոս, վասն զի նոյն իսկ այդ անկարգ համարուած հրոսնեբու մէջ իւրաքանչիւր ռազմիկ այնքան շոյտ, այնքան ճարպիկ կարող էր եղած ըլլալ, որ իւր ոսոխին յարձակմանը կուրծք տալով կարող ըլլար զայն յաղթահարել։ Այսպէս ուրեմն 80.000նոց բանակ մը հաղիւ թէ զգացած պիտի ըլլար 800 գլխէ բաղկացած գունդի մը յարձակումը, եւ հետեւութիւնը, բնականաբար, պիտի չըլլար բովանդակ բանակին այսպիսի խուճապանման փախուստը։ Այս պարագան սակայն այնու միայն կրնայ մեկնուիլ, որ ծանրաշարժ մարդկային զանգուածներն իրենց ծանրաբեռնութեան պատճառաւ թիկանց կողմէ եղած յարձակման մը — ըլլայ այն նոյն իսկ քանի մը հարիւրնոց գունդէ մը — դիմանալ չկարենալով՝ ինկած են հետեւակազօրաց վրայ, ու զայն առաթուր կոխած։ Այս սակայն չէր կրնար ըլլալ աղխերու գունդը, այլ՝ զրահաւոր ձիաւորացը։ Զայս իսկոյն նշմարած էր ինքնին Լուկուլլոս։ Արդ ուրեմն, Լուկուլլոսի՝ իւր այդ հոյակապ ծրագիրը գլուխ հանել կարենալու համար, հարկ էր միթէ նախապէս իւր ձիաւորներու կեղծեալ փախուստին դիմել, որպէս զի Թշնամին դիւր տեղ ելլել հրապուրէ։ Այդ պարագային սակայն նա, ենթադրելով որ, իւր երկու վաշտերն իրենց յանձն եղած գործը յաջողութեամբ գլուխ հանէին, ինչ պիտի տեսնէր իր առջեւը — պարապ ու թափուր դիրք մը պարզապէս, այնպէս չէ՞, ուր, քիչ յառաջ, ճակատած էր զրահաւոր ձիաւորաց գունդը։ Այդ անհնար է։ Հետեւաբար, Թրակացոց ու Գալատացւոց յարձակումը տեղի ունեցած է ոչ թէ առջեւէն՝ ճակատի կողմէ, ուր զրահաւոր հեծեալները, սեղմ ու կուռ ընդդիմադրութեամբ, կարող էին ամէն յարձակման կուրծք տալով զայն ետ մղել, այլ գետի կողմէ, որ ուղղութեամբ անոնք իրենց դիրքերէն — տեղւոյն անձկութեան եւ միանգամայն իրենց ծանրութեան պատճառաւ — չէին կարող հեռանալ։

Հռոմայեցի այրուձիուն այս յարձակումն ուրեմն ծառայած է գլխաւորաբար Հայոց մտադրութենէն վերիպեցնելու հռոմէական երկու վաշտերուն Տիգրանի բանակին թիկունքն անցնելու գործողութիւնը, եւ երկրորդաբար՝ զանոնք կազմելու ու պատրաստելու զրահաւոր հեծելազօրաց վրայ թիկունքէն յարձակելու, երբ այս վերջինները՝ իրենց անպատսպար մնացած մէկ կողմէն ենթարկուած յարձակման տոկալ չկարենալով՝ սկսած էին արդէն վեհերոտիլ ու գնդեւիլ։

Այսչափս կը յուսամ թէ բաւական է մեկին ու որոշ կերպով բացատրելու հռոմայեցի ձիաւորներու գործած յարձակման իսկական նպատակն ու անոնց ձեռք բերած արդիւնքը[1]։

Նէօյման[2] հայ բանակին ետեւ զետեղուած աղխն առանց մոռնալու՝ զրահաւոր հեծելագունդին հռոմէական թեթեւաձէն այրուձիէն զբաղած ըլլալուն վրայ կը ծանրանայ։ Այսու սակայն նա իրականութեան հակասած չ՚ըլլար, ըստ որում, այդ դեռ չի նշանակեր թէ անոնք իրենց գրաւած դիրքերէն դուրս՝ բացավայր մը հրապուրուած ըլլան։

Շատ մթին գոյներով կը պատկերացընէ նմանապէս Ռայնախ[3] այդ միջադէպը։ Նա եւս զանց չ՚առնուր յիշատակելու աղխերու զօրաբաժնին ու զրահաւոր հեծելազօրաց բացավայր հրապուրուելու պարագան։ Երբ «աղխերու պահպանութեան յատկացուած զինուորներն ու գրաստները թշնամի բանակին աջ թեւին շարքերուն մէջ խռովութիւն սերմանեցին, հռոմայեցի այրուձին նոյն միջոցին յանկարծ ետ դառնալով՝ զինքը հետապնդող հայ զրահապատ հեծելազօրը ուժգին յարձակմամբ ետ մղեց, մինչ Լուկուլլոս զանոնք թիկունքէն կը հարուածէր»։ Այս միջադէպը կը մեկնուի այն պարագային միայն, երբ զրահաւոր ձիաւորները հռոմայեցի այրուձիէն հալածուելով՝ յետս կոյս փախուստի մը դիմած ըլլան։ Այս ենթադրութիւնը սակայն հաղիւ թէ ընդունելի ըլլայ։ Եթէ հռոմայեցի 3.000 թեթեւաձէն հեծեալներն իրապէս յաջողած ըլլային 10.000 զրահաւոր հեծեալներն իրենց առջեւէն հալածական տանելու, այդ պարագային անոնք ընդհանուր կանոնէ անշուշտ բացառութիւն պիտի չկազմէին, եւ փախուստի միջոցին, զերեկնք հետապնդողներուն իրենց կռնակը դարձուցած պիտի ըլլային։ Այս պարագային սակայն երկու վաշտերուն ծանր վտանգ պիտի սպառնար տասն հազարներու այս ամբոխի ուխուճապանման փախուստին ամբողջական ծանրութիւնն իրենց մորթին վրայ զգալու։ Թէ քանի՞ հոգի այս ահարկու ընդհարման երեսէն ողջ գլխով պիտի յաջողէր դուրս գալ՝ այդ ալ զատ

[1] Հմմտ. նաեւ Mommsen, Röm. Geschichte III, էջ 70, ուր նմանապէս աղխերու մասին խօսք չ՚ըլլուիր։

[2] Neumann, Geschichte Roms II, էջ 113f.

[3] Էջ 359։

խնդիր։ Հետեւակազօրէ բաղկացած գունդի մը — դէպի Թշնամին դարձած ճակատով — նահանջը շատ աւ մեկնելի էր. սակայն ծանր զրահաւորուած նժոյգ մ'իւր սպառազէն հեծեալովը միասին ընկրկելու ստիպելը՝ հաղիւ թէ կարենայ ճարտար ու արուեստագէտ ձիավար մը գլուխ հանել, թող թէ — 10.000 ռազմիկներն իրենց դիրքերէն խախտել։ Ստիճանաբար նահանջելու մասին եւս հոս խնդիր չի կրնար ըլլալ, վասն զի ատոր եւս անատակ էին ծանրազէն ձիաւորներն իրենց դանդաղաշարժութեան պատճառաւ։

Դառնանք այժմ Սախաուի[1] Նկարագրութեան, որ Տիգրանակերտի դիրքը՝ Մարդինի մօտ, Թէլ-Էրմէնի գրաւած տեղւոյն վրայ ընդունելէ յետոյ, իւր այս միջավայրին համապատասխան ճակատ մը եւս կը յօրինէ։ Ի՛նքն իսկ կ'ըսէ, թէ շատ դժուար է հռոմէական բանակին իսկական դիրքին ու անոր շարժումներուն մասին պայծառ պատկեր մը կազմել։ Արդէն այլազգ աւ անկարելի էր որ ըլլար, վասն զի այն երկրագրական դիրքը որուն վրայ նա ճակատամարտ տեղի ունենալ կու տայ, մեր աղբիւրներուն Նկարագրութեանը ոչ միայն չի համապատասխաներ, այլ նաեւ կը հակասէ իսկ անոնց։ Տիգրանակերտի դիրքին մասին ես հոս աւելորդ կը համարիմ բառ մ'աւելի գրելը. սակայն հարկ կը համարիմ հոս մասնաւոր կերպով միայն շեշտել, որ Սախաուի նշանակած տեղւոյն վրայ սոյն ճակատամարտը բացարձակապէս չէր կրնար տեղի ունեցած ըլլալ։

Հայք Թօրը կ'անցնին (Մարդինի կապան), եւ հանդիպակաց լերան վրայ կը բանակին, հռոմէական բանակեցէն աւելի բարձր դիրքի մը վրայ։ Անոնց աջ թեւը յեցած էր կապանի վրայ, մինչդեռ կենդրոնն ու ձախ թեւը տարածուած էին մինչեւ Հոռին։ Իսկ Լուկուլլոսի բանակն ընդարձակ բոլորակ մը կազմած նստած էր Տիգրանակերտի շուրջը, Գիրսի երկու եզերքներուն վրայ։ Լուկուլլոս այս միջոցին Մուրենան 6000 զինուորով քաղաքին առջեւ թողլով, ինքը մեացածներուն գլուխն անցած Գիրսը կ'անցնի, ու հոն, 'Այն-Միշմիշի ու գետին արեւմտեան արմուկին միջեւ, կը բանակի։ Ինչո՞ւ սակայն այսպէս կ'ընէ։ Ինչո՞ւ իւր բանակին մեծագոյն մասին հետ յայնկոյս գետին կ'անցնի, որուն մէկ կողմը Թշնամիները բանակած էին։ Այս հարցմանց մէկ պատասխան միայն ունիմ. Այլազգ չէր կարելի պատշաճեցուիլ Պլուտարքոսի, որ որոշ ու բացայայտ կերպով երկու ոսոխները զանազան եզրագաշտերու վրայ կը բանակեցնէ՝ մին արեւելեան, իսկ միւսը՝ արեւմտեան կողմը։

Սակայն քիչ մ'ալ յառաջ երթանք։ Հոկտեմբեր 6ի առաւօտուն հարկ կ'ըլլայ Լուկուլլոսի դէպ արեւմուտք չուել, ու գետէ մը անցնիլ. զայս կը պահանջէ նաեւ Պլուտարքոս, որ դէպ արեւմուտք գետի շեղում մը եւս կ'ենթադրէ։ Հոս, ստոյգ է, Գիրս այդպիսի շեղում մը ցոյց կու տայ։ Ուստի եւ Սախաու՝ Լուկուլլոսն երկրորդ անգամ մը եւս Գիրսէ անցնիլ կու տայ, որպէս զի այսու իւր զինուորները քաղաքին շուրջը քալեցընելով, ի վերջոյ զանոնք Թշնամւոյն դէմ ճակատեցընէ։ Հետեւարար Լուկուլլոս նախորդ օրուան զօրաշարժը պարզապէս անոր համար ըրած կ'ըլլայ, որովհետեւ ստիպուած կ'ըլլայ գետին արեւմտակողմը բանակիլ եւ դէպ արեւմուտք չուել։ Սակայն եւ այնպէս դարձեալ նոյն տեղն է, ուր էր յառաջ. իսկ մանուածապատ ու խոտորնակի ըրած երկար շրջանն աւելորդ տեղ ըրած կ'ըլլայ, մինչդեռ 'Այն-Միշմիշի քովէն ուղղակի Գիրսի վրայով կարող էր Թշնամի աջ թեւին վրայ քալել։ Ու այս ամէնը կ'ըլլայ միմիայն որպէս զի Պլուտարքոսի Նկարագրութեան համաձայնցուի։

Նախապատրաստական այս շարժումներուն մասին ոչ մի մեկնութիւն կու տայ Սախաու։ Կամ թէ լոկ ծաղրել էր նպատակը Լուկուլլոսի՝ արեւմտեան ուղղութեամբ դէպի Կապադովկիա կեղծ նահանջի մը ձեւին ներքեւ, Հայերը պատրել ուզելով։ Այս սակայն բնաւ արդարացուցիչ պատճառ մը չի կրնար համարուիլ զօրավարի մը համար, որ՝ փոխանակ իր բանակին ուժերը կարելի եղածին չափ խնայելու, կրկին անգամ ծանր չու կը հարկադրէ անոնց վայրապար։ Սախաու իրերու այս ձեւ դասաւորմամբ այնքան յառաջ կը տանի Լուկուլլոսի պատրաստութիւնքը, որ նա ալ եւս կարող կ'ըլլայ՝ Պլուտարքոսի ամէն պահանջմունք լեռվին լրացուցած, իսկոյն ճակատ տալու։

Ճակատամարտիս ընթացքին մասին աւելի մերձաւոր մանրամասնութիւններ չի տար մեզ Սախաու, գոնեայ երկրին կամ ճակատամարտին գրաւած դիրքին նկատմամբ. թէեւ նա յարմար սարահարթ մը կը գտնէ, որուն ներքեւ կարող էր նա զրահաւոր հեծելազօրը ճակատեցընել. սակայն այդ սարահարթը Գոսի ու Հոռինի մօտ՝ ձախ թեւին վրայ կ'իյնայ, եւ ոչ թէ՝ աջին, ինչպէս Պլուտարքոս եւս զայն կը պահանջէ. հաւանական է որ Մարդինի կապանի մօտերը, մերձաւորապէս Մուսիկաի քովերը գտնուի այն։ Սախաու ինքնին անշուշտ զգացած ըլլալու էր այս հակասութիւնը, որ ինքզինքը ծանծաղ հանելու

[1] Abhandlung der kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1880.

համար կ'ըսէ. "Հայ զրահաւոր հեծելագունդին մեծագոյն մասը թէեւ աջ թեւին վրայ դիրք բռնած էր, ուստի եւ Մարդինի կապանի մօտերը, սակայն ես կը միտիմ որոշիչ ճակատամարտին թատերաբեմը ոչ թէ ընդ մէջ կապանի ու Գոլի, այլ՝ Հռոդինի մարզին վրայ փոխադրել"։ Այս, յամենայն դէպս, շատ պարզ է, եթէ միայն համաձայնի Պլուտարքոսի հետ, մինչդեռ վերջինս չի թոյլատրեր այսպիսի բոլորովին ձրի ենթադրութիւն մը։ Ու յետոյ, ի՞նչ հիման վրայ յեցած Սախաու զրահաւոր հեծեալները դրչի մէկ հարուածով ճակատին ձախակողմեան թեւը կը փոխադրէ։

Սախաուի այս ամբողջ նկարագրութեանը մէջ մենք, ուրեմն, ճիգ մը միայն կ'ընդնշմարենք ճակատամարտը բոլորովին անյարմար գետնի մը վրայ պատշաճեցընելու, առանց սակայն նկատի առնելու ռազմավարական տարրական սկզբունքներն ու պահանջքը, նա եւ առաթուր իսկ կոխելով գրեթէ մեր բոլոր աղբիւրները։

Կը յուսամ թէ այս համառօտ ակնարկովս ըստ բաւականի ապացուցած եղայ, որ այն տեղւոյն վրայ ու այնպէս՝ ուր եւ ինչպէս Սախաու կը նկարագրէ, անկարելի էր որ Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի ունեցած ըլլար։ Մինչդեռ, ընդհակառակն, Պլուտարքոսի՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտին ամբողջական նկարագրութիւնը ճշդիւ ու էապէս կը համապատասխանէ Բատմանսուի քովի մարզին, որով միայն լիովին լուսաբանուած կ'ըլլայ Հռոմայեցւոց ամէն մէկ՝ նախապէս անմեկնելի մնացած զինուորական շարժումը։

8.

Հայոց բանակին կորուստները։

Հոկտեմբեր 6ի երեկոյին վերջացած էր արդէն պատերազմը, եւ Հռոմայեցիք՝ գրեթէ անաշխատ, փառաւոր յաղթանակ մը տարած էին, խուճապի մատնելով Տիգրանի հսկայ բանակները, որոնք այնքան մեծ ոգեւորութեամբ, ու իրենց յաղթութեանը վրայ լիայոյս՝ ձեռնարկած էին սոյն պատերազմին։

Սարսափելի են թիւերը, զորս կը նշանակէ Պլուտարքոս[1], ցոյց տալու համար Հայոց բանակին ունեցած կորուստներուն ահաւորութիւնը։ Անոր նշանակած թիւերուն համաձայն՝ Հայք կորսնցուցած ըլլալու էին իրենց բովանդակ հեծելազօրքին հետ, 100.000 եւս հետեւակ զինուոր։ Պլուտարքոսի աւանդած այս թիւերուն բոլորովին ներհակ կ'արտայայտուի Որոսիոս[1], 30.000 միայն նշանակելով ինկածներուն թիւը։ Այս թիւն ալ, սակայն, իրականէն դո՛ւռ իսկ շատ բարձր կը գտնեմ. ինչու որ եթէ ինկածներուն թիւը 30.000 ընդունինք, ընդունած պիտի ըլլանք նաեւ, որ Հայք՝ պատերազմի մասնակցած հռոմէական զօրաթիւին գրեթէ կրկինը կորուստ տուած ըլլան, ինչ որ, ի հարկէ, չափազանց է։ Անհաւատալի է ուրեմն այս գումարն ալ, մանաւանդ երբ զայն համեմատենք կորուստներուն հետ արդի պատերազմներու, ուր արագահարուած թնդանօթներն ու նորագոյն ձեւի հրացաններն շատ աւելի մեծ աւեր կը սփռեն, քան մարդկային բազուկը։

Թէեւ շատ նուազ, այսու ամենայնիւ իրականին շատ աւելի համապատասխան կը գտնեմ ես Փլեգոն տրալլացւոյն[2] վկայութիւնը։ Նա՝ այս ճակատամարտի միջոցին, Հայոց ունեցած կորուստը 5.000 մարդ միայն ցոյց կու տայ, առանց հաշուելու գերիները, որոնց թիւը, ի հարկէ, շատ աւելի մեծ եղած ըլլալու էր, եւ առանց նմանապէս հաշուելու Հռոմայեցւոց ձեռքն ինկած հարուստ աւարը։ Հետեւաբար կարող ենք, առանց վարանելու, ուղիղ համարիլ Փլեգոնի նշանակած թիւերը, որոնց տակոսին մեծ մասը կը կազմէին զրահաւոր հեծելազօրքը, որոնք, ինչպէս գիտենք, իրենց ծանրութեանը պատճառաւ ահաւոր կորուստներ ունեցած էին։

Ծիծաղելի է, ստուգիւ, ասոր ներհակ, Հռոմայեցւոց ունեցած կորուստը, որոնք՝ ըստ տեղեկագրին Լուկուլլոսի, տուած կ'ըլլան ընդամէնը հինգ մեռեալ ու հարիւր վիրաւոր։ Ստոյգ է որ, ի հնումն, յաղթական բանակներն էին, ընդհանրապէս, քիչ կորուստ տուողները, ըստ որում, հետապնդման միջոցին հետապնդուողն էր առաւելապէս տուժողը՝ եւ ոչ թէ հետապնդողը։ Այսու հանդերձ սակայն, այսքան ալ ոչինչ կորուստ անհնար էր մտածուիլ Հռոմայեցւոց կողմէ։ Հոս եւս կը ցոլանայ օրինակը Սիլլայի, որ, իւր համբաւաւոր տեղեկատուութեանը մէջ առ Ծերակոյտն, պարծենալով մը կը շեշտէր՝ Շատ թշնամի եւ սակաւ Հռոմայեցի։

9.

Տիգրանակերտի գրաւումը։

Այսպիսի անակնկալ յաղթութեամբ մը Լուկուլլոս իւր բանակին սպառնացող վտանգը

[1] Plut. Luc. c. 28.

[1] VI, c. 3, § 6.

[2] Müller, FHG. III. frgm. 12.

հեռացընելէ ու նոյնին դիրքն ամրացընելէ յետոյ՝ կարող էր այնուհետեւ անվարան ու անկասկած Տիգրանակերտի պաշարման գործը բուռն թափով մը կրկին յառաջ վարել։ Այս նպատակաւ ալ վերցուց նա իսկոյն իւր բանակը, եւ վերադարձուց զայն մայրաքաղաքին պարիսպներուն առջեւ, որպէս զի պաշարումը սաստկացընելով՝ անոր անկումը շտապեցընէ։ Պարիսպներուն ամուրիկ դիրքը սակայն, ինչպէս նաեւ բերդապահ ջոկատներու դիւցազնական ու կորովի դիմադրութիւնը նկատի առնելով՝ պէտք է ըսել, որ շատ ալ խնդրական էր Լուկուլլոսի յաջողութիւն ունենալը, եթէ նոյն պահուն Տիգրանակերտի քաղաքապահ զինուորներու միջեւ ծագած խռովութիւնք անոր այս ձեռնարկին լիովին յաջողելուն ձեռնտու եւ նպաստամատոյց եղած չըլլայն։

Մայրաքաղաքին բնակիչները ուշի ուշով հետեւած էին ճակատամարտին ընթացքին, եւ ականատես եղած էին արքայական բանակին կրած ծանր պարտութեան։ Հետեւաբար անոնք այլ եւս այդ աղտարար բանակէն ոչ մէկ դրական օգնութիւն կարող էին ակնկալել։ Ճակատամարտի վաղորդայնին արդէն, Մանկէոսի՝ Տիգրանակերտի հրամանատարին յոյն ու կիլիկեցի վարձկանները սկսեր էին խլրտման նշաններ ցոյց տալ, եւ կ'ուզէին նոյն իսկ հաշտութեան համար բանակցութեան մտնել Հռոմայեցւոց հետ, փոխանակի զուր շարունակելու պատերազմը, եւ իրենց կեանքն ալ վտանգելու։ Ասոր վրայ, Մանկէոս զինաթափ ընել տուաւ բոլոր յոյն վարձկանաղօրը։ Վարձկանները տեսնելով այժմ իրենց կեանքին սպառնացող մեծ վտանգը, եւ միւս կողմէ իրենց այսպէս անզէն մնացած ըլլալը, բնականաբար պիտի կասկածէին, թէ կրնային օր մը, յանկարծ, դաւաճանութեան մը զոհ երթալ. այս պատճառաւ ալ, շատ մեծ զգուշութեամբ, քաղաքին մէկ անկիւնը միահամուռ ամրոփուած կենդրոնացան, որպէս զի վտանգի մը պարագային՝ իրարու օգնել կարենան։

Ապստամբ վարձկանաղօրը պատժելու համար, Մանկէոս անոնց վրայ զինուոր ղրկեց։ Իրական պատերազմ մըն էր որ տեղի ունեցաւ բերդերուն ետեւ, այս երկու հակառակորդաց միջեւ. մինչեւ որ Յոյները՝ իրենց ձեռքի բիրերովը — այս էր անոնց միմիակ զէնքը — իրենց վրայ եկած բարբարոս զինուորներուն յաղթելով՝ գրաւեցին անոնց զէնքերը, ու այս յաղթութեան վրայ անմիջապէս քանի մը բերդերու տիրանալով, գիշերանց, Հռոմայեցիները ներս մտցուցին։ Այսպէս ահա, Յունաց մատնութեամբը միայն կարող եղաւ Լուկուլլոս իւր ձեռնարկին մէջ յաջողիլ՝ ու առանց կորուստ տալու՝ մեծափարթամ քաղաքի մը տիրանալ։ Քաղաքին մէջ ամբարուած առասպելական հարստութիւնները կողոպուտի ենթարկուեցան Հռոմայեցի աւարասէր ու ընչաքաղց զօրաց կողմէ։

Մեմնոն[1] լուութեամբ կ'անցնի յոյն վարձկաններուն ապստամբութեան վրայէն. այսու հանդերձ, այդպիսի անառիկ քաղաքի մը, որպիսի էր Տիգրանակերտ, այսպէս շուտ անկման գաղտնիքը չ'ուրանար, ու զայն՝ ներսէն եղած մատնութեան մը կը վերագրէ։ Հոս, սակայն, առաւելապէս քաղաքին հրամանատարներն են որ կը խարանուին իրր գլխաւոր պատասխանատուներ Տիգրանակերտի անկման, վասն զի անոնք միմիայն իրենց անձնական փրկութեան մտահոգ՝ դաւաճանած կ'ըլլան իրենց արքային, մատնելով անոր ոստանը Լուկուլլոսի՝ անոր ոխերիմ թշնամւոյն ձեռքը։ Մեմնոնի Μιθριδάτου στρατηγοί բացատրութեամբն, ապահովաբար, պէտք չենք հասկընալ պոնտացի գահազուրկ թագաւորին զօրավարները, այլ՝ Տիգրանիները. թէեւ, այլուստ, անհաւանական չի թուիր, թէ Միհրդատ՝ ինչպէս յարձակախաղաց բանակին մէջ Տաքսիլէս մը նշանակած էր, նմանապէս նաեւ հոս ուրիշ փորձ ու ռազմագէտ զօրավար մը իրր խորհրդատու կարգած ըլլայ։ Մծբինի[2] մէջ անգամ կը հանդիպինք այդպիսի հանգամանքով բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը՝ Ամիսոս քաղաքին պաշտպան, համբաւաւոր Կալլիմաքոս զօրավարին, որ խորհրդատուն էր Տիգրանի եղբօր՝ Գոռ (Խուրս) իշխանին։ Սակայն պոնտական ամրոցներուն այս պատերազմի միջոցին ցոյց տուած դիւցազնական ու յամառ դիմադրութենէն դատելով՝ կարող ենք իրաւամբ տարամերժել Տիգրանի զօրավարներուն վերագրուած այդպիսի նախատինք մը, եւ Տիգրանակերտի անկման իրական պատասխանատու նկատել՝ ինչպէս Պլուտարքոս, Ապպիանոս եւ Կասիոս Դիոն[3] եւս մեզ կը ձայնակցին, միմիայն յոյն վարձկան զինուորները, որոնք քաղաքը մատնելով՝ Հռոմայեցիները բարեկամաբար ներս կը հրաւիրեն։

Դիւրին է գուշակել այդպիսի մեծահարուստ քաղաքէ մը Լուկուլլոսի եւ իւր զօրաց ձեռքն ինկած աւարին քանակը։ Անչափ էր կողոպուտը։ Արքունի գանձատունները Լուկուլլոս իրեն միայն սեպհականած էր, իսկ իր զինուոր-

[1] Գլ· 57։
[2] Plut. Luc. c. 32.
[3] Գիրք ԼԵ։ գլ· 2։

ներուն հրաման տուած էր բոլոր քաղաքն անխընայ կողոպտելու։ 8000 քանքար[1] ինկաւ անոնց ձեռքը. բաց աստի, վաճառուած աւարներու գինքէն գոյացած դրամէն 800 ական դահեկան (δραχμή) նուէր ստացաւ իւրաքանչիւր զինուոր։ Ա՛յսչափ հսկայ հարստութիւն մը կրցեր էր ժողվել Տիգրան իւր նորակերտ ոստանին մէջ, եւ այն՝ համեմատաբար այսքան սուղ ժամանակամիջոցի մը մէջ։

Յոյն դերասաններու խումբը, զոր Տիգրան իւր նորակերտ ու փառաւոր թատրոնին նաւակատեացը համար Հայաստան բերել տուած էր, Հռոմայեցի հրամանատարին տարած յաղթանակները պանծացընելու միայն ծառայեց։ Լուկուլլոս, որուն յունասիրական զգացումները ծանօթ էին, իրեն մասնաւոր հոգածութեան առարկայ ըրաւ Յոյները, եւ խստիւ արգիլեց իր զինուորներուն՝ անոնց ստացուածոց վնասել։ Հայ նախարարաց տիկնայքն եւս մեծարեց Լուկուլլոս ու զանոնք պատուեց, որպէս զի այսու անոնց ամուսիններուն սէրն ու վստահութիւնը շահի։

Սակայն շատ աւելի մեծ մարդասիրութիւն ու կարեկցութիւն ցոյց տուաւ Լուկուլլոս հանդէպ այն Յոյներու, զորս երբեմն Տիգրան իրենց տեղերէն խախտած ու իւր նորակերտ ոստանը բերել հրամայած էր։ Այս կերպ Տիգրանակերտ բռնավարուած բոլոր օտարականներն անվնաս իրենց տեղերը դարձուց նա, չմոռնալով նաեւ յանձնել անոնցմէ իւրաքանչիւրին պէտք եղած ճանապարհածախսը։ Ա՛յսպէս ահա, այդ մէկ՝ սակայն հսկայ քաղաքին գրաւմամբը վերստացան մարդաթափ եղած բոլոր յունական քաղաքներն իրենց նախկին բնակիչները, գրաւատելով ու գովելով հռոմայեցի մարդասէր զօրավարն՝ իբր իրենց մեծ բարերարն ու երկրորդ հիմնադիրը։ Բարբարոս բնակիչներուն եւս, զոր նմանապէս բռնի գաղթեցուցած էր Տիգրան, հրաման շնորհեց Լուկուլլոս իրենց երկիրները վերադառնալ։

Ա՛յսպիսի խոհեմական ու մարդասիրական միջոցներով կրցաւ Լուկուլլոս իւր հակառակորդներուն վստահութիւնն ու բարեկամութիւնը շահիլ, ու զայն ճարտարօրէն իր հետապնդած քաղաքական նպատակներուն ծառայեցընել։ Իրաց արդիւնքէն կարող ենք հետեւցընել, թէ որքան յաջողած էր նա իւր հետապնդած ծրագիրներուն մէջ։

---

1 50,000.000 ֆրանկ։

Գլուխ Գ.

Ճակատամարտին, ու Տիգրանակերտի գրաւման հետեւանքը։

1.

Տաւրոսի հարաւակողման Տիգրանի հարկատունները հպատակութիւն կը յայտնեն Լուկուլլոսի։

Երբ ասդին բախտին նժարը Հռոմայեցւոց կողմ կը հակէր, ու յաղթական ճակատամարտէ մը եւ Տիգրանակերտի գրաւումն յետոյ իրերու վիճակն այսպէս հիմնովին յեղաշրջուած կ'երեւէր, անդին Տիգրանակերտի հարկատու իշխաններու համար եւս հրամայական պահանջ էր, ստեղծուած այս նոր քաղաքական կացութեան հանդէպ իրենց դիրքը ճշդել։

Տիգրանակերտի անկումովը, Տիգրանի՝ Տիգրիսի հարաւակողմն ըրած բոլոր աշխարհակալութիւնքն մի առ մի Հռոմայ ժառանգութիւն ինկան։ Գաւառատէրերէ շատերը, որոնք յարմար առթին կը սպասէին իրենց վրայէն թօթափելու Տիգրանի անարգ լուծը, ներկայ քաղաքական հանգամանքներէն օգտուելով՝ անցան իսկոյն յաղթականին կողմը։ Նախ՝ արաբ վաչկատուն ցեղերու ցեղապետները Լուկուլլոսի ներկայանալով՝ հպատակութիւն յայտնեցին անոր[1]։ Կասիոս Դիոն[2] անոնցմէ ամենահզօրին միայն՝ Ալքաուտոնիոսի, անունը կու տայ, ինչ որ նոյն է Ստրաբոնի[3] յիշատակած Ալքեդամնոսի հետ, որ ցեղապետն էր Հռոմէացւոց՝ վաչկատուն ցեղի մը, որ Եփրատի արմուկին արեւելակողմը կը բնակէր, ու հռոմայեցի ժողովրդեան բարեկամ տիտղոսը կը կրէր։ Այս նոյնութիւնը Կասիոս Դիոնի[4] մէկ տեղիքէն եւս ակներեւ կ'երեւի, ուր նա կրկին այն միեւնոյն հանգամանաց մէջ կը յիշատակուի, ինչպէս վերը Ստրաբոնի քով։

Յաղթական Հռոմայեցւոյն հպատակութիւն յայտնեց նմանապէս Անտիոքոս Կոմագենէի թագաւորը[5]։ Իսկ Ասորիները մեծապէս օգտուեցան հռոմէական զինուց այս անակնկալ յաջողութենէն, վասն զի այդ աշխարհակալուած երկրին կուսակալ՝ Մագադատէսի զօրագունդերուն — որ Լուկուլլոսի յարձակման միջոցին օգնութեան փութացեր էին Տիգրանի — Ասորիքէն քաշուելովը, Տիգրանի այդ երկրին վրայ ունեցած գերիշխա-

---

1 Plut. Luc. c. 29.
2 XXXV, 2.
3 XVI, 2, 10 (753).
4 Գիրք 47, գլ. 27։
5 Cassius Dio, XXXV, c. 2.

նութիւնը բոլորովին կորսուած, եւ Անտիոքոս Ասիացին, հին Սելեւկեան հարստութեան մէկ շառաւիղը, Ասորիներէ արդէն թագաւոր հաչակուած էր։ Սա միւս մէկ որդին էր Անտիոքոս Եւսեբէսի, որմէ Տիգրան յաւէտակած էր գերիշխանութիւնը[1], եւ Սելինէի[2], զոր Տիգրան՝ Միջագետաց Սելեւկիա բերդին մէջ բանտարկած ու յետոյ գլխատել տուած էր[3]։

Այժմ ահա սկսաւ տեսնուիլ արդիւնքն այն վերապահ ու մարդասէր վերաբերմունքին, զոր ցոյց տուած էր Լուկուլլոս Հայաստանի հպատակ այն ժողովուրդներու հանդէպ, որոնց սահմաններուն մէջէն ստիպուած էր չուել անցնիլ։ Ծ։փացիք, որոնք՝ քանի դեռ իրենց բանակները վերջնականապէս չէին ջախջախած, տակաւին կը դեղեւէին, այս ծանր պարտութեան վրայ սակայն՝ ինքնակամ եկան ու հպատակութիւն յայտնեցին Լուկուլլոսի։

Ասոնց օրինակին հետեւեցան նաեւ Կորդուաց աշխարհին քաջ ու պատերազմասէր բնակիչները, զորս Լուկուլլոս՝ մասնաւորապէս իրենց մեռած իշխանին Զարբիենոսի դրած շուքովը գիտցաւ իրեն յանկուցանել։ Տիգրան իւր գաղտնի լրտեսներու միջոցաւ իմացած ըլլալով, որ Զարբիենոս գաղտնաբար բանակցութեան մտած է Ապպիոս Կլաւդիոսի հետ, եւ թէ անոր՝ մինչեւ իսկ օգնութիւն խոստացած, հրամացեց՝ յառաջ քան Հռոմայեցւոց մօտենալը, զինքն իւր բոլոր տունովը սրէ անցընել։ Արդ, իւր այս կերպ սպաննուած բարեկամին մարմինը պատուելու, եւ միանգամայն այսու Կորդուէքն իր կողմը շահելու համար՝ Կորդուք մտնելուն պէս, մեծաշուք յուղարկաւորութեան հանդէս մը սարքել տուաւ անոր մարմնոյն։ Փայտակոյտը, որուն վրայ կը հանգչէր Զարբիենոսի դիակը, թանկագին կերպասներով ու հարուստ աւարներով զարդարելէ յետոյ, ինքն անձամբ վառեց։ Ուրուազոհի սրարողութեան միջոցին, դաւաճանուած իշխանն՝ իրեն մտերիմ բարեկամն ու Հռոմայեցւոց դաշնակիցն անուանեց, եւ անոր ի պատիւ կանգնել տուաւ հոն փառաւոր մահարձան մը։ Ի շնորհակալութիւն իրենց իշխանին հանդէպ ցոյց արուած այս ջերմ համակրանաց, Կորդուք իրենց բերդերուն դուռները, առանց ամենադոյզն դիմադրութեան, բացին Լուկուլլոսի առջեւ։ Այնքան առատ էին հոն ամբարուած հարստութիւնքն ու պաշարը, որ կարող էր Լուկուլլոս, առանց բնիոն մը ստանալու հռոմէական ծերակոյտէ, դեռ երկար ատեն պատերազմը շարունակել[1]։

Լուկուլլոս այսպիսի փառաւոր յաղթութեամբ մը Տիգրիսի շրջակայ բոլոր գաւառներն իւր իշխանութեան տակ նուաճելէ յետոյ՝ կարող էր այլ եւս անհոգ ու անկասկած ձմերել տալ իւր պարտասած զինուորներուն, որպէս զի անոնք կատարելապէս կազդուրուած, կարող ըլլան, առաջիկայ գարնան, իրենց այս նոր ու անառիկ մեկնակէտէն, զինուորական նոր գործողութեան մը եւս ձեռնարկել, եւ այս անգամ արշաւանք մը սարքելով դէպի Մեծ Հայոց՝ իրենց բոլորովին անծանօթ երկրի մը, ներքնաշխարհը։

2.

Տիգրանի փախուստը։

Դառնանք այժմ Հայոց, զորս, Տիգրանակերտի ճակատամարտէն յետոյ, իրենց փախուստի վրայ թողուցեր էինք։ Մինչ Տիգրանի հրամանին տակ գտնուող գլխաւոր բանակն այսպէս չարաչար պարտութեան կը մատնուէր, Միհրդատ իւր 10.000 հայ ձիաւորներովը, զորս Տիգրանէ ընդունած էր, եւ Կարիրաի ձախող ճակատամարտէն անձնապուրծ փախած իւր սեպհական պոնտական գունդերովը կամաց կամաց կը յառաջանար դէպի ճակատատեղին՝ Տիգրանի օգնութեան։ Միհրդատի համոզումն էր, որ Լուկուլլոս, ինչպէս նախընթաց բոլոր ճակատներուն մէջ միշտ, նմանապէս հոս եւս պիտի չուզէր հապճեպով զինուորական գործողութեանց սկսիլ, այլ պիտի նախընտրէր խոհեմաբար շարժիլ եւ կամաց ու զգուշաւոր գործել։ Այս տեսակէտով, Միհրդատ ուրեմն յայտնի վտանգ մը չէր նախատեսեր իւր փեսային՝ Տիգրանի նկատմամբ։ Բաց ասոնց, նա Տիգրանի տուած էր, խորհրդատուի հանգամանքով, իւր զորավարներէն ենշանաւորագոյնը՝ զՏաքսիլէս, որպէս զի յախուռն ու անխորհուրդ քայլեր առնէ զգուշացընէ զայն։ Դժբախտաբար, սակայն, գիտենք թէ ի՞նչ կերպ մեկնուեցան հռոմէական իրաց քաջածանօթ ու պատերազմափորձ այս ծերունւոյն այնքան անկեղծ ջանքերն ու անենգ խորհուրդները։

Արդ, Միհրդատ՝ Տիգրանի նախապէս անցած ճամբու վրայէն հանդարտաքայլ յառաջացած միջոցին, յանկարծ, Տիգրանակերտի ճակատամարտէն գունդագունդ փախստականներու առաջին խումբին կը պատահի, որուն վրայ, քիչ ատենէն, աւելի ստուար բազմութիւն մը կու գայ

[1] Appian., Syr. 48/49.
[2] Appian., Syr. 69/70.
[3] Strabo, XVI, 2, 3 (749).

[1] Plut., Luc. c. 29.

կ'աւելնայ[1]։ Խռովեցաւ Միհրդատ, երբ լսեց անոնց բերնէն Տիգրանի բանակին կրած չարաչար պարտութեան լուրը, եւ իսկոյն հասկըցաւ, որ Լուկուլլոս՝ հակառակ իւր սովորութեան, հոս, այս ճակատամարտին մէջ, խիզախ յարձակմամբ ու արագ արագ գործելով միայն կարող եղած էր յաղթութիւնը շահիլ։

Քիչ յետոյ պատահեցաւ ինքնին իսկ իւր դժբախտ փեսային, որ 150 ձիաւորներու ընկերակցութեամբ, ապաւինած էր, փախուստի միջոցին, Ճանապարհին հանդիպած առաջին բերդը[2]։ Այս անակնկալ պարտութիւնը զՏիգրան սպառնալուն բարոյալքած ու զայն ծանր յուսահատութեան մատնած էր։ Արդարեւ, սրտառուչ էր երկու արքայից իրարու այս տարակարծ հանդիպումը, եւ որքան այլակերպ իրենց առաջին տեսակցութենէն։ Հազիւ թէ Միհրդատ նշմարեց զՏիգրան, իսկոյն վար ցատկեց իւր երիվարէն, գորովանք գրկախառնուեցաւ անոր, ու իւր փեսային այս արգահատելի վիճակէն հոգւով չափ յուզուած՝ հանեց տուաւ անոր իւր իսկ սեպհական արքունի պատմուճանը, որ հագնի, եւ որուն շքեղութիւնն ու փառաւորութիւնը Տիգրանի սովորաբար կրած արքայական պատմուճանէն ոչինչ իւիք կը տարբերէր[3]։ Բաց աստի, յանձնեց անոր տրամադրութեան իւր թիկնապահ գունդին հետ նաեւ բազմաթիւ սպաներ։ Այս ձեւ վարմունք ցոյց տալով բախտի ահաւոր հարուածներէն այսպէս հարուածաբեկ եղած Արքայից արքային, յաջողեցաւ անոր բարոյալքուած ոգին ապագայի վառ յոյսերով վերակենդանացընել։

Որքան անհամեմատօրէն տարբեր էր Միհրդատի՝ Տիգրանի հանդէպ ցոյց տուած այս վեհանձն վերաբերմունքը՝ վերջնոյս առաջնոյն հանդէպ ցոյց տուածէն, երբ նա պարտուած ու առանց բանակի մնալով, փախստեայ Հայաստան՝ Տիգրանի քովը ապաստանած էր։ Մենք սակայն առանց վարանելու կարող ենք ընդունիլ, որ լոկ քաղաքական նուրբ հաշիւներն էին որ թելադիր եղան դաժան ու անագորոյն Միհրդատի — որ չէր սոսկացած բնաւ իւր մայրն ու եղբայրը, իւր երեք որդիներն ու երեք դուստրները բռնամահ սպաննել[4] — ներկայ պարագային մէջ զգօնութիւն եւ անշահախնդրութիւն ցոյց տալու։ Այս վայրկենին Տիգրան էր իւր միմակ փրկութիւնը, որուն օժանդակութեամբը միայն կը յուսար նա իւր փառատենչիկ ծրագիրներն մերձաւոր ապագայի մը մէջ իրականացած տեսնել։ Խորագէտն Միհրդատ շատ կը կասկածէր, եւ այն շատ ալ իրաւամբ, որ այդպիսի դերագոյն աստիճանի փառաքէ ու շուքէ այսպէս չարաչար խոնարհած բրոնապետ մը կարող էր — երբ մանաւանդ նկարագրով ալ տկար մէկն ըլլար, ինչպիսի էր Տիգրան — դիմադրութեան բոլոր տրամադրելի ոյժերը սպառելէ յետոյ՝ իւր անձն եւս Հռոմայեցւոց ձեռք յանձնել զիջանիլ, միայնորպէսզի անոնց հետ խաղաղութիւն կնքէ։ Հետեւաբար, ծերունի արքային ամենամեծ արդիւնքն այն եղաւ, որ Տիգրանի կրած այս նախատական նուաստացումէն օգտուելով, գիտցաւ ճարտարօրէն անոր ամբարտաւանութիւնը շահագործել, ու անոր սրտին մէջ փոխվրէժի զգացումներ զարթուցանելով՝ անոր բարոյալքուած ոգին վերակենդանել։

(Շարունակելի։) Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓԼԵԱՆ

1 Plut., Luc. c. 29.
2 Memnon, c. 57.
3 Memnon, c. 58.
4 Appianus, Mithr. c. 112.

ՀՈԼԼԱՆԴԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ—ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Տես ՀԱ. 1925, էջ 146։)

—

Բ.

Կիլիկեցիներուն արտագաղթը։ Առեւտրական յարաբերութիւնները։ Այաս նաւահանգիստը Կիլիկիայում։ Վենետիկ, Ջենովա, Լիվոռնոյ, Մարսէյլ։ Ջուղայեցիներուն գործունէութիւնն առեւտրական հրապարակներում։ Հայերը Ֆլանդրիայում։ Հայ գաղութի սկզբնաւորումը Հոլլանդայում։ Հոլլանդացի պատմագիրներն եւ հայերը։ Հայոց բնակավայրն եւ թիւը Ամստերդամում։ "Ասիական Ակգը"։ Գաղութի առեւտրական գործունէութիւնը։ Հայ նաւեր։ Գաղութի անդամներուն անունները։ Գաղութի վախճանը։

Թողնելով աւելի հին ժամանակներն, որոնց մասին ստոյգ տեղեկութիւնները թերի են, հայոց առեւտրական յարաբերութիւնները Եւրոպայի հետ սկսում են ԺԲ. դարից, եւ կիլիկեցիք են եղած եւրոպական նաւահանգիստները